

KÖNE TÜRKMEN ÝAZUWY

Türkmenler soňky müň ýylyň dowamynda arap elipbiýinden peýdalanyşyň arap elipbiýi bize din bilen bile gelipdir. Sovet häkimiýeti gurlandan soň türkmen hat ýazuwy ilki 1928-nji ýylda latyn elipbiýine, soňam 1940-njy ýylda kirill-rus elibiýine geçirilýär.

Bu ýerde bellemeli zat – latyn elipbiýine türkmenler Gaýgysyz Atabaýyň we Nedirbaý Aýtagyň ýolbaşçylygynda meýletin geçen bolsalar-da, kirill-rus ýazuwyna geçmäge mejbur edilýärler. Bu meselede halkyňam, intelligensiýanyňam pikiri soralmadyr. Ýokardan buýruk gelipdir, şonuň bilenem – gep tamam! Töwerek-daşda tut-ha-tutluk gidip durka, öňe çykan agyzly adamlar atylansoň, atylmadyklary-da Sibire sürgün edilensoň, Moskvadan gelýän buýruga boýun egäýmekden başga çäre galmandyr. Diňe türkmenler däl, türki dilli sovet respublikalarynyň hemmesi-de bu buýruga sessiz-ünsüz boýun bolupdyrlar. Elbetde närazyçylyk bolupdyr, ýöne gurmamçylykly garşylyk görkezip bilen bolmandyr.

SSSR ýykylandan soň, geçen asyryň 90-njy ýyllarynda Türkmenistan ýene-de latyn elipbiýine dolandy. Indi 10 ýyldan gowrak wagt bäri orta mekdeplerde, orta we ýokary okuw jaýlarynda, metbugatda, radioda, televideniýe-de, döwlet edaralarynda latyn elipbiýi ulanylýar. Goý, bu biziň halkymyzyň taryhynda elipbiýiň soňky gezek üýtgedilişi bolsun! Ýene-de birki gezek elipbiý çalşygy bolaýsa, türkmen dilinde okamaga höwesegem tapdyrmazmyka diýýän. Her gezek elipbiý çalşanda Türkmenistanda ylym-bilim derejesi görnetin pese gaçýar, elbetde bu başgaça bolubam bilmez. Öwreneişikli ýazuwdan ýüz dönderip, täze, hasam better nätanys ýazuwa geçilende bu halkyň sowatlylyk derejesine uly zarba bolup urulýar. Ençeme onýyllyklar çap edilen kitaplar, gazetler, jurnallar sandan çykýar. Olary soň diňe specialistler okap, peýdalanyş bilýärler, halk köpçüligi üçin olar peýdasyz perişdä öwrülýär.

Eýsem nämüçin biziň halkymyz taryhda ençeme gezek hat ýazuwyny üýtgetmäge mejbur bolupdyr? Eýsem türkmenleriň öz doga elipbiýi ýokmy? Eger bolan bolsa, ol elipbiý haýsy döwürlerde ulanylypdyr? Ol elipbiýde ýazylan ýazgylar biziň döwürimize gelip ýetipdirmi? Biziň doga elipbiýimiz haçan we nähili ýagdaýlarda ýitirilipdir? Ine, şu soraglara jogap tapmak örän derwaýys hem gyzykly işdir.

Türkmenleriň öz doga elipbiýiniň bolandygy dogrudaky maglumata biz iň ilkinji gezek XVIII asyr türkmen klassyk şahyry Şeýdaýynyň eserinde duşýarys. Bu barada sovet döwründe zehinli türkmen alymy, aramyzdan ir giden Ahmet Bekmyrat ilkinji bolup ýazypdy. Ahmet Bekmyrat klassyky şahyrymyzyň eserine salgylanmak bilen köne türkmen elipbiýiniň türkmen halylarynyň göllerinde, keça salynýan güllerde, türkmen taýpalarynyň mallaryň gulagyna basýan tagmalarynda, tamdyrlara bezeg hökmünde salynýan nagyşlarda saklanyp galandygyny belläpdi. Doga ýazuwymyzyň ýitmezligi üçin gadym döwürde Oguz hanyň türkmen elipbiýiniň harplaryny öz ogullaryna paýlap, olary tagma hökmünde ulanmagy wesýet edendigini, türkmen tire-taýpalarynyň-da ol harplary biziň döwürimize çenli ulanyş gelendigini öňe sürüpdi.

Şeýdaýynyň "GÖZEL ÝIGRIM BÄŞ" atly goşgusynda biz, dogrudanam, örän täsin bir taryhy maglumata gabat gelýäris. Bu goşguda türkmenleriň köne döwürde öz doga elipbiýiniň bolandygy barada habar berilýär. Goşgy şeýle başlanýar:

*Şeýle gulaga ýakymly,
Sözledim, gözel ýigrim baş.
Niçe owazy çekimli,
Yzladym, gözel ýigrim baş.*

Bu setirlerden çen tutsaň, Şeýdaýynyň haýsydyr bir elipbiýden, harplardan, ol harplaryň aňladýan seslerinden gürrüň açýandygyny aňlamazlyk mümkin däl! Soňra şahyr bu elipbiý dogrusynda has anyk maglumatlary bermäge girişýär: "Niçe owazy çekimli..." Bu setiri okanyňda eserde özge zat hakda däl-de, eýsem diňe elipbiý, hat ýazuwy hakynda gürrüň edilýändigine göz ýetirýärsiň. Sebäbi bu kontekstde "çekimli" hem "çekimsiz" diýen sözler diňe elipbiý barada gürrüň gidende ulanyp boljak grammatiki terminler!

"GÖZEL ÝIGRIM BÄŞ" goşgusyny okadygyňça bu goşguda, dogrudanam, diňe elipbiý dogrusynda gürrüň gidýändigine ikerjiňlenmäh azalýar. Bu meselede ikerjiňlenmäge asla düýbünden ýer galanok. Sebäbi klassyk şahyrymyz agzalýan elipbiýde jemi näçe harpyň bardygyny, olaryň näçesiniň çekimli, näçesiniň-de çekimsiz sesleri aňladýandygyny gös-göni aýdýar:

*Ýedisinden owaz çykyp,
On sekizin tartar çekip.*

Diýmek, Şeýdaýynyň şaýatlyk etmegine görä, yslandan önki köne türkmen elipbiýinde jemi 25 harp (muny gosgynyň ady-da görkezýär!) bolup, olaryň ýedisi çekimli, on sekizisi-de çekimsiz harplardan ybarat bolupdyr!

Şahyryň käbir setirlerinden çen tutsaň, agzalýan elipbiý Şeýdaýynyň döwründe entek ulanylyp ýörlen bolmaly. Şahyr ony şeýle tassyklaýar: "Şeýle gulaga ýakymly, Sözledim, gözel ýigrim baş". Diýmek, entek XVIII asyrdan türkmenler arap haty bilen parallel ýagdaýda agzalýan elipbiýde-de "sözläp", ýagny ýazyp we okap ýören ekenler. Aýratyn bellemeli zat: bu ýazuwyň harplary arap elipbiýi bilen deňäňde, türkmenleriň gözüne owadan, ol harplaryň aňladýan owazy, sesleri bolsa, türkmenleriň gulaklaryna has ýakymly eşidilipdir. Köne türkmen elipbiýi dogrusynda gürrüň açyp, şahyr turuwbaşdan onuň artykmaçlygyny ýörite nygtaýar: "Şeýle gulaga ýakymly"...

Agzalyp gecilen setirler biziň dogra elipbiýimiz baradaky bahasyna ýetip bolmajak örän gymmatly maglumatdyr! Dogra elipbiýimizde ýazylan taryhy ýadygärlikleriň entek ele salynmadyk ýagdaýynda halkymyzyň geçmişde ulanan elipbiýi dogruda mundan anyk, mundan gönümel maglumaty göz önüne getirmegem mümkin däl! Onda-da goşgy setirlerine salnan maglumaty!

Klassyk şahyrymyz "GÖZEL ÝIGRIM BÄŞ" eserinde dogra elipbiýimize degişli ýene-de käbir maglumatlary berýär. Meselem, şahyr türkmenleriň öz gadymy ýazuwyny örän uzak döwürleriň dowamynda ulananyp gelendikleri habar berilýär:

*Üç müň ýaşda ömrüň ýakyp,
Bozladym, gözel ýigrim baş.*

Doga türkmen elipbiýine üç müň ýyllyk ýaş berende, Şeýdaýynyň nähili taryhy çeşmelere daýanandygy bu gün biz mälum bolmasa-da, klassyk şahyrymyzyň sözlerini heňe gelmejek zat hökmünde ýüzugra inkär edip goýbermäge-de bizde aýratyn bir esas ýok. Sebäbi "GÖZEL

ÝIGRIM BÄŞ” goşgusy ýazylandan soň 250 ýyla golaý wagt geçipdir. Ondan bäri doga elipbiýimiz ýitirilipdir. Elipbiýiň özi bilen bilelikde onuň dörän döwri baradaky XVIII asyrdaky Şeýdaýa mälum bolan gymmatly taryhy maglumatlaryň-da ýitirilen bolmagy ahmaldyr. Çünki çeper söze ussat klassyk şahyrymyzyň bu gymmatly maglumaty haýsydyr bir taryhy çeşmelere daýanmazdan ýüzugra aýdyp goýberjegine ynanmak kyn.

Elbetde, köne türkmen elipbiýiniň ýaşynyň barmak basyp sanardan has uzakdygyny, onuň taryhynyň iň köne döwürlerden gaýdýandygyny nygtamak üçin Şeýdaýynyň öz goşgusynda çeper eserlere mahsus edebi tär bolan giperbolany, ýagny edebi ulaltmany ulanan bolmagy ahmaldyr. Ýöne häzirikçe bu bize belli däl. Köne türkmen elipbiýiniň üç müň ýyl ýaşynyň bolandygy baradaky şahyryň goýan maglumaty edebi ulaltmany ýa-da anyk taryhy çeşmelere daýanýan faktmy – bu belli däl. Bu soragy aýdyňlaşdyrmak dilçi, taryhçy alymlarymyzyň geljekde önünde duran hormatly iş.

Şeýdaýynyň ”GÖZEL ÝIGRIM BÄŞ” goşgusyndaky indiki setirleri okanyňda-da doga türkmen elipbiýi barada bir tarapdan käbir goşmaça zatlary anyklasaň, beýleki tarapdan käbir duýdansyz soraglar hem döreýär...

*Matam, mersiýe, Şakandy
Ýazyp geçmiş niçe bendi,
Okyp ýat ederler şindi,
Gözledim, gözeli ýigrim baş.*

Şahyr bu setirlerde özünden öň ötüp giden ýene-de bir türkmen şahyry Şakandynyň (Şakendiniň) adyny tutýar. Eýsem bu nämüçinkä? Şeýdaýynyň:

*”Matam, mersiýe, Şakandy
Ýazyp geçmiş niçe bendi...”*

diýmesine eýsem nähili düşünmeli? Kyssa diline geçirende bu setirleriň manysy şeýle: ”Şakandy-da matam baglap, ençeme goşgulary, goşgy bentlerini ýazyp geçdi” Eýsem Şakandy türkmeniň doga elipbiýi barada ýazyp geçipmi ýa-da öz eserlerini doga türkmen elipbiýinde ýazyp geçipmi? Bularyň haýsýsý dogry? Sebäbi: ”Matam, mersiýe, Şakandy, Ýazyp geçmiş niçe bendi...” diýen setirleriň zyndan gelýän:

*Okyp ýat ederler şindi,
Gözledim, gözeli ýigrim baş.*

diýen setirler kanuny ýagdaýda ýaňky soraglary döredýär! Bu goşguda başdan-aýak diňe anyk bir zadyň – köne türkmen elipbiýiniň gürrüniň gidýändigini üçin onda agzalýan islendik adam adynyň, maglumatyň hökmany suratda gozgalýan meselä gös-göni baglanyşygy bolmaly. Diýmek, Şeýdaýydan öň, çen bilen XVII asyrdaky ýaşap geçen klassyk şahyrymyz Şakandynyň ýa-ha köne türkmen elipbiýi barada anyk maglumat berýän goşgulary bolupdyr ýa-da – bu-da bolup biläýjek zat! – Şakandy öz eserlerini arap elipbiýinde däl-de, köne türkmen elipbiýinde ýazypdyr?!

Sebäbi Şeýdaýynyň ”Okyp ýat ederler şindi” diýmesi diňe şeýle pikir etmäge itergi berýär. Diýmek, Şakandynyň goşgularyny okap, XVII-XVIII asyr türkmen okyjylary DOGA TÜRKMEN ÝAZUWYNY ýat edipdirler, onuň ulanyşdan galyp barýandygyna ýürekden gynanypdyrlar, ýas tutupdyrlar.

Bu çaklamany "GÖZEL ÝIGRIM BÄŞ" goşgusynyň jemleýji setirleri-de aýratyn tragizm bilen tassyklaýar:

*Şeýdaýy diýr, bar beteler,
Seniň üçin ýas tutarlar,
Bu wagt kem-käs tutarlar,
Ýiter sen, gözəl ýigrim baş!*

Türkmenleriň öz doga elipbiýiniň, ýazuwynyň bolandygyny, biziň halkymyzyň ony niçik gowy görendigini, köne elipbiýimiziň ýitip barýandygy üçin halkymyzyň ýüregini nähili gyýdyrandygyny eýsem şundan aýdyň, açyk hem gönümel nädip aýtjak?..

Gynasak-da, XVIII asyrdan doga türkmen elipbiýiniň altyn şöhleli Güni ýaşypdyr. Bu ahwaly gören klassyk şahyrymyz Şeýdaýy ýüregini hem döwet galamyny agladypdyr:

*Bu wagt kem-käs tutarlar,
Ýiter sen, gözəl ýigrim baş!*

Bu setirleri okanyňda bir gussaly ahwala göz ýetirýärsiň... Şeýdaýy öz döwründe doga türkmen ýazuwynyň eýýäm kem-käs tutulýandygyny, ýagny kem-käs ulanylýandygyny aýtmak bilen onuň "hä" diýmän ýitip gitjekdigini uly gynanç bilen belläpdir. Şahyr bu gabahatçylygyň sebäbiniň nämedigini-de gizläp durmandyr. Ol "SAÝRAN DILLERIM" atly goşgusynda bu hakda gypynç etmezden, gös-göni şeýle ýazypdyr:

*Arap, Ajam her bir zada goşuldy,
Sanly düzgün bilen saýran tillerim.
Kem-kem öziün çekip, ýoga daşyldy,
Indi din öýünde haýran tillerim.*

Bu setirlerden belli bolşuna görä, şahyryň pikirçe, XVII-XVIII asyrlarda türkmen diliniň erkinligini, doga türkmen elipbiýiniň gerimini arap dili we arap elipbiýi gitdigiçe gödek basmarlap, olaryň ýaşayyş giňisligini gün-günden daraldypdyr. Şeýdaýynyň janygyp öňe sürýän ideýasy gysgaça aýdanyňda şundan ybarat: *türkmen diliniň erkinligi doga türkmen elipbiýi bilen gös-göni we aýrylmaz baglanyşykly!* Ol özünden ep-esli öň ýaşap gecen klassyk şahyrymyz Şakandynyň-de hut şeýle pikirde bolandygyna şaýatlyk edýär.

Klassyk şahyrymyz Şeýdaýy yslam dininiň türkmen jemgyýetini, türkmen edebiýatyny, medeniýetini, türkmençiligi gitdigiçe holtumyna dolap alyp, bürüp gidip barýandygyny gussa bilen belleýär. Ýönekeý halkyň dörän ýagdaýdanrazy dälidigini, ýöne zamananyň gulagyna öz tankydyňyň ýakmaýandygyny aýdýar:

*Hiç milletiň gulagyna ýokanok,
Dogry diýsem, zamanama ýakanok,
Kemin ýazsam, doly many çykanok,
Gün bolupdyr, şindi saýran tillerim.*

Şahyryň "zamana" diýýäni şol döwürde jemgyýetçilik pikirini döredýän we oňa gözegçilik edýän molla-müftüler, ahunlar bolsa gerek? Arap elipbiýi, ol elipbiýde wagyz edilýän dini takallar milletiň gulagyna ýakmasa-da, zamananyň tankydy götermeýänliginden zeýrenipdir. Şonuň bilen bir hatarda-da, "GÖZEL ÝIGRIM BÄŞ" şygrynda doga türkmen ýazuwynyň

artykmaçlyklaryny, onuň owazlylygyny, gözeldigini taryplan şahyr bu gosgusynda doga elipbiýimizi ädimme-ädim gysyp, onuň ýerini giden-gitdi alyp barýan arap elipbiýiniň kemçiliklerini görkezipdir: "Kemin ýazsam, doly many çykanok". Türkmen diliniň ses baýlyklaryny arap elipbiýiniň doly berip bilmeýändigini, arap elipbiýinde ýazsaň, türkmen sözlerinden doly many çykmaýandygyny, manynyň ýoýulýandygyny gussa bilen belläpdir:

*Çistan bilen bir dilegi içerde,
Goýup ýazsam, anda açylmaz perde,
Dilim ýaralydyr, galmyşam derde,
Ýene-de gelermiň her ýan tillerim.*

Bu ýerde Şeýdaýynyň öz döwründe mugallymçylyk edendigini, onuň "okuw açyp", türkmen çagalaryna sowat öwredendigini tassyklaýan maglumat-da göze ilýär.

*Näler sanyň aldym jüzler dolduryp,
Okuw açyp, her millete bildirip,*

Emma türkmen diliniň ýagdaýynyň agyrdygyny, nätseň-de onuň geriminiň daralyp gidip barýandygyny, bu ýagdaýyň esasy sebäbiniň-de dindigini gizlejegem bolup durmandyr:

*Bu gün indi pelek seni öldürip,
Kuranyň astynda çüýrän tillerim.*

Şonuň üçinem şahyr öz goşgusyňy tragiki äheňde jemläpdir:

*Şeýdaýy diýr, kelam, mantyk eýesi,
Indi ony hiç kim gelmez diýesi,
Arap dili boldy diller güýesi,
Dartyşyp dört ýana süýrän tillerim*

Öz döwründe türkmenleriň syýasy-ykdysady ýagdaýynyň juda pese düşendigini gören we muňa gije-gündiz janyny ýakan Şeýdaýy "TÜRKMENIŇ AHWALY" goşgusynda nazaryny taryhyň çuňluklaryna aýlaýar:

*Kyrk şäherden hyraç aldy,
Oguz ili äleme doldy,
Çoh döwran geldi, sowuldy,
Kany onuň däbi, ýoly?*

Biz hem makalamyzyň dowamynda XVIII asyr klassyk şahyrymyz Şeýdaýynyň umyt bilen göz aýlan, gaýtadan dolanyp gelmegini islän, doga türkmen elipbiýiniň dörän we ulanylan döwürlerine göz aýlarys...
